

RÉGÉSZETI ADATOK A DUNA–TISZA KÖZI AVAROK TÖRTÉNETÉHEZ

MÉSZÁROS BOGLÁRKA

Balogh Csilla munkája hosszabb idő óta az első áttekintő jellegű összefoglalás a Kárpát-medence kora avar időszakának tárgyi kultúrájáról. Legutóbb ilyen típusú mű 2005-ben jelent meg Bende Livia tollából,¹ s már ez a tény is kiemeli e munka fontosságát. A téma többek között azért is jelentős, mert egy új népcsoport beköltözésével és helyfoglalásával, valamint ennek az új közösséghez köthető leletanyagok az anyagi kultúrában való feltűnésével foglalkozik. A korai „honfoglaló” leletanyag problémája önmagában mind módszertani szempontok, mind pedig az avar kori leletek kapcsán messzire vezet.²

A másik lényeges elem, amit a szerző munkája is közvetít, a regionális kutatások szükségszerűsége és megkerülhetetlen volta az avar kori emléanyag tekintetében. E kutatásoknak komoly hagyománya van a magyar és a mai államhatárokon átnyúló régiók körében is (Jozef Zabojník, Falko Daim, Ricz Péter), hiszen az egyes régiók belső fejlődésében, leletanyaguk összetételében bekövetkező változások számos esetben eltérnek. Ez utóbbi szempont azért is kiemelendő, mivel jól mutatja azt a tendenciát, ami az elmúlt időszakban általánosan jellemezte a korszak kutatását. Míg korábban teljes Kárpát-medencei vagy az avar foglalás által érintett egységben gondolkodtak a kutatók és ez alapján vontak le konzekvenciákat, addig újabban éppen a fentebb említett szemlélet kapott nagyobb hangsúlyt, s a nagy egységen belül a kisebb szekciókban vizsgálható csoportok sokszínűsége került előtérbe. Ennek a módszernek a lehetőségeit elsőként Tomka Péter ismerte fel, aki a kisalföldi avar népesség temetkezési szokásait gyűjtötte össze és értékelte.³ Őt Bende Livia követte, aki a Tisza–Körös–Maros köze avar korá-

Régészeti adatok a Duna–Tisza közti avarok történetéhez

Szerző: Balogh Csilla

Szerkesztette: Major Balázs, Türk Attila

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia Vol. 6
Budapest, Archaeolingua, 2016

Nyelv: magyar, angol nyelvű összefoglalókkal
Keménykötés

Terjedelem: 492 oldal, színes és fekete-fehér
illusztrációkkal

ISBN 978-963-9911-85-7

¹ Bende Livia az avar kor második felében, a Tisza–Maros–Körös közén élt népességet a régészeti hagyaték és temetkezési szokások alapján írta le. Bende Livia: *Temetkezési szokások a Tisza–Körös–Maros közén az avar kor második felében*. Doktori disszertáció (Budapest, 2005).

² Heinrich Härke munkájának köszönhetően új módszertani szempont került bevezetésre, amely jelentős változásokat hozott a mellékletadás értelmezése kapcsán. A kutató a kontinentális és az angolszász módszereket kombinálva próbálta megérteni a kora középkori angolszász fegyveres sírok jelentését. Härke a sírokba helyezett fegyverek szimbolikus értékét hangsúlyozta, s azt, hogy a sírmellékletek tudatos választás eredményei voltak. Egy másik módszer a férfisírok fegyverkombinációiból nem a társadalmi hierarchiára, hanem a fegyverzetre következtet: ezt alkalmazta Frank Siegmund és Robert Reiß. Az avar kor kutatói közül először Szentpéteri József, majd Jozef Zabojník használta a fegyverkombinációkat, többek között a társadalmi hierarchia vizsgálatára. A témával kapcsolatban lásd még: Bálint, Csanád: *Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme*. In: *Ausgewählte Probleme der europäischen Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters*. Vorträge und Forschungen 41. (Müller-Wille, M.–Schneider, R. Sigmaringen 1993), 195–273.

³ Tomka Péter: *Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz*. Kés a sírban. *Arrabona* 14 (1972), 27–75.; Tomka Péter: *Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz II. A tájolás*. *Arrabona* 17 (1975), 5–90.; Tomka Péter: *Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz III. Koporsóhasználat a tápi temetőben*. *Arrabona* 19–20 (1977–1978), 17–108.; Tomka Péter: *Az avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei*. Kettős- és többes temetkezések. *Arrabona* 41 (2003), 11–56.

nak második felének értékelését végezte el,⁴ s végezetül meg kell említeni Lőrinczy Gábort, aki hasonló szemléletet követett, amikor a Tiszántúl kelet-európai eredetű népességét írta le.⁵ A szerző számára több szempontból is az utóbbi munka szolgált példaként, mivel az egy nagy, de viszonylag jól körülhatárolható földrajzi régiót tekintett egy egységként, továbbá a legteljesebb anyaggyűjtést követően csak az abból nyert adatok segítségével vizsgálta a temetkezési szokások minden elemét.

A könyv előzménye Balogh Csilla 2014-ben megvédett doktori disszertációja, melynek részben átdolgozott és kiegészített változata jelent meg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Tanszékének könyvsorozatában, az Archaeolingua Kiadó gondozásában. *A Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének problémái* című disszertáció kéziratának átdolgozására az opponensek, Garam Éva és Szőke Béla Miklós véleményének megfogadásával és figyelembevételével került sor. Ennek köszönhetően a szerző új fejezettel bővítette művét, illetve egyes részletekre nagyobb hangsúlyt fektetett, így indokolttá vált a címváltoztatás, hiszen a munka nem csak a betelepülés problematikájára fókuszál, hanem átfogó képet nyújt a régió avar kori emlékéanyagáról. A könyv 10 fejezetre tagolódik, amelyek közül a temetkezési szokások és a tárgyi emlékéanyag ismertetése a legnagyobb terjedelmű.

A bevezetésben a munka szerkezeti felépítéséről olvashatunk, továbbá a szerző már itt hangsúlyozza, hogy – az általánosabban követett három lépcsős periodizáció helyett – az avar korszakot két nagy periódusra osztja. A megoldás szokatlansága abban rejlik, hogy Kovrig Ilona alattáni temetőelemzését és feldolgozását követően a kutatók többsége a hármass (kora, közép és késő) csoportosítást használja, valamint a német kutatásban szokásos elemzésekhez hasonlóan ezeknél is differenciáltabb kronológiai felosztások is születtek.⁶ Balogh Csilla választását a két periódus karakterisztikus változásainak összehasonlítása indokolja, hiszen a kora avar népesség temetkezési szokásainak továbbélését vizsgálta az avar kor második felének nagytömegű anyagában, illetve rendszerezte az új jelenségeket és azokat kiváltó okokra is kereste a választ.

A következő két fejezetben a Duna–Tisza közének kutatástörténetéről és a kutatás során alkalmazott módszerekről olvashatunk. A szerző kvantitatív módszereket alkalmazott,⁷ melyeket hagyományos tipokronológiai vizsgálatokkal pontosított, ezen felül pedig néhány jellemző tárgytípus esetében szeriációs vizsgálatot is végzett. Így tehát egy összetett statisztikai módszerről beszélhetünk, amelyben a relatív kronológia, a statigrafia és a tipológiai szempont is egyszerre érvényesül.

A könyv további két szakaszában olvashatunk a Duna–Tisza közti terület természeti adottságairól és az avarok előtt a területen élő szarmata és gepida népcsoportok lehetséges továbbéléséről és szállásterületéről. Balogh Csilla 54 germán lelőhelyet ábrázol térképen a Duna–Tisza közén, azonban megjegyzi, hogy ezek jellegük miatt nem alkalmasak a megtelepedés intenzitásának megállapítására. Véleménye szerint a Duna–Tisza közének természeti adottságai befolyásolták a gepida szállásterület kialakulását, így arra is magyarázatot ad, hogy a Tisza-völgyétől nyugatabbra miért nem ismerünk gepida lelőhelyeket.

A kötet magját a temetkezési szokások és a tárgyi emlékéanyag bemutatása és értékelése adja. Ki kell emelni, hogy Balogh Csilla a doktori disszertációban megjelenő adatbázist tovább bővítette a 2013–2016 között ismertté vált új lelőhelyekkel, melyeknek értelmezését is elvégezte. A temetkezési szokások változásait és a rítuselemek regionális különbségeit a két korszakot összehasonlítva értékeli. Ennek köszönhetően szemléletessé válnak a lelőhelyek jellegének, a sírok tájolási irányának, a sírformáknak és -építményeknek, a

⁴ Bende Livia: *Temetkezési szokások a Tisza–Körös–Maros közén az avar kor második felében*. Doktori disszertáció (Budapest, 2005).

⁵ Lőrinczy Gábor: A szegvár-omrodülői kora avar kori temető 1. sírja. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984–1985/2* (1991), 127–154.

⁶ Lásd többek között: Daim, Falko: *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, Niederösterreich*. Studien zur Archäologie der Awaren 3/1. (Wien, 1987); Zabojník, Jozef: Seriation von Gürtelbeschlagarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des awarischen Kaganats). In: *K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku* (Nitra, 1991), 219–321. Stadler, Peter: Archäologie am Computer: Awarische Chronologie mit Hilfe der Seriation von Grabkomplexen. In: *Reitervölker aus dem Osten. „Hunne + Awaren.“* (Halbturn, 1996), 456–461.

⁷ Balogh Csilla az egyes jelenségek előfordulását a temetkezési szokások esetében az egész Duna–Tisza közének viszonylatában vizsgálta, illetve a nagyobb sírszámú temetőknél, ahol nagy adatmennyiség állt a rendelkezésére temetőként is végzett kimutatásokat.

halottak sírba helyezését, a koporsóhasználatnak, a halotti áldozatoknak, illetve útravalóknak változásai. Balogh Csilla megfigyelései alapján arra következtet, hogy a Duna–Tisza közében a 7. század közepén–harmadik harmadában újonnan nyitott temetőekben más területről, illetve területekről érkező közösségek halottai nyugodhatnak. Erre utalhatnak a területen ekkor feltűnő jelenségek, rítusok, az új sírformák, továbbá az áldozati állatok számában és jellegében bekövetkező változások. Úgy véli, hogy a padmalyos temetkezések és a részleges áldozati állatok feltűnése erős tiszántúli kapcsolatokat mutatnak, s egyes kora avar kori közösségek áttelepülését sejtetik. Felmerül ezzel kapcsolatban annak kérdése is, hogy mennyiben tekinthetők ezek a tiszántúli példák releváns párhuzamoknak, hiszen ebben a régióban az ÉK–DNy-i tájolás, a jobb oldalon elhelyezkedő padmaly, az aknában az egész vagy részleges áldozati állatok nagyobb száma és a leletekben való viszonylagos gazdagság jellemző. Ezzel ellentétben a szerző által vizsgált területen az ÉNy–DK-i tájolás a meghatározó, a padmaly sokszor a baloldalt helyezkedik el, az akna kivétel nélkül üres és a mellékletek szegényesek. Balogh Csilla megjegyzi, hogy a téma vizsgálatát nehezíti, hogy az avar kori padmalyos sírok jelentős része még kiadatlan, így részletes elemzésük és eltérő sajátosságaik mindenre kiterjedő összehasonlítása még a jövő kutatóinak feladata.

A tárgyi emlékegyűjtemény bemutatása során a szerző nem választotta szét a nemeket, hiszen mind a nők, mind a férfiak viseletében megtalálható több tárgytípus is. A leírások mellett cél volt a típusok meghatározása, a tárgy eredetének, készítési helyének és keletkezésének, valamint a tárgycsoportokat használók társadalmi helyzetének megállapítása. Az elemzését követően a leletanyag társadalomtörténeti vonatkozásait, a hatalmi központ kérdését és a kiemelkedő gazdagságú sírlelet alapján csak „Kunbábony utáni időszaként” nevezett periódust ismerteti a szerző. A társadalmi hierarchia szintjeinek meghatározásához és elkülönítéséhez a régészek főként a presztízstárgyakat, a korábban rangjelzőként is értelmezett veretes öveket és az aranytárgyakat vonták be.⁸ A Duna-Tisza közén az úgynevezett vezéri sírok és a kunpeszéri temető kivételével a többi lelőhely alapján az emlékegyűjtemény szegényesnek tűnik, sőt a nők látványosan szerényebb melléklettel bírnak, mint az a gazdag temetkezések alapján várható lenne.

Annak problémája, hogy mikor és hol helyezkedett el az avarok központja, illetve egyáltalán volt-e (rövidebb, vagy hosszabb ideig) ilyen „centrális hely,” régóta a korszak kutatásának sokat vitatott kérdése.⁹ Egy feltételezett központi hely lehetőségét erősítik azok a karoling források, amelyek beszámolnak az „*avar hring*” kifosztásáról, továbbá ilyen központ meglétét erősítik azok a kortárs példák is, melyek a hasonló jellegű népek/államok (kazárok, bolgárok) központjairól szólnak.¹⁰ Ha az avar államiság utolsó időszakában létezett is ilyen központ, kérdéses, hogy az mikortól volt meg és pontosan hol lehetett? A korábbi időszakokra vonatkozólag sajnos még ennyi adat sem áll a rendelkezésünkre. A régészet a gazdag sírok elterjedése alapján próbálta felrajzolni ezt a lehetséges központot. Balogh Csillának a régészeti emlékegyűjteményen végzett kiterjedt vizsgálata igazolja, hogy a Duna–Tisza közén a 7. század első harmadának végéig kagáni központra utaló anyagot nem ismerünk,¹¹ a szerző azonban úgy véli, hogy a terület északi

⁸ A német szakirodalomban a gazdag melléklettel eltemetett sírokat *Prunkgrab*-nak nevezik. A gazdag sírok közös vonásai között megfigyelhető a sírtér különleges kiképzése, illetve, hogy a sírba helyezett mellékletek gazdag életet tükröznek. Ld.: Kossack, Georg: Prunkgräber. Bemerkungen zu Eigenschaften und Aussagewert. In: *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Ergänzungsband 1.* (Kossack, G.–Ulbert, G. München 1974), 3–33. Bálint Csanád a *Prunkgrab* kifejezés kapcsán tett módszertani megfigyeléseket az avar társadalom vizsgálatára vonatkozólag. Ld.: Bálint, Csanád: Der Reichtum der Awaren. „Fürstengräber”, Prunkgräber, Schatzfunde. In: *Herrschaft, Tod, Bestattung: zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quelle. Internationale Fachkonferenz Kiel 16.–19. Oktober 2003.* Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 139. (Carnap-Bornheim C. et al. Bonn 2006), 147–159.

⁹ A korai kagáni székhelyről nem ejtenek szót a történetírók, továbbá régészeti bizonyítékunk sincs, így az avar gyűrűvár (*hring*) feltételezése egyelőre mindössze romantikus elképzelés marad.

¹⁰ A karoling forrásokhoz ld.: Szőke Béla: Az avarok hringje. *Archaeologiai Értesítő* 87 (1960), 61–63.

¹¹ Ez a feltevés egybecseng Szentpéteri József észrevételeivel, aki a korai Avar Kaganátus központját a Dunántúl közepén, Zamárdi környékére lokalizálja, továbbá véleménye szerint a székhely az előbbieken megjelölt időszakban kerülhetett át a vizsgált területre. Szentpéteri József: A Barbaricumból Pannoniába. (Germán katonai segédnépek a kora avar kori Avar Kaganátus központjában). In: „*In terra quondam Avarorum...*” *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*, szerk. Somogyvári Á.–V. Székely Gy. *Archaeologica Cumanica* 2. (Keckemét, 2009), 235–252.

részen a gazdag sírok által kirajzolt vezéri szállásterület a 7. század második negyedétől kezdve vált hatalmi központtá. A terület északi harmadához tartozó sírok keltezését 660-ig adja meg, de a terület kiemelkedő szerepét a továbbiakban is hangsúlyozza, hiszen a központot körülvevő fegyveres rétegtemetkezései ezt alátámasztják.

Az utolsó három fejezet a leletanyag segítségével meghatározott kronológiai fázisokat és kapcsolatrendszereket mutatja be, a kötetet záró összefoglalás pedig a régió avar kori betelepülésének modelljét vázolja fel. A tárgyi emlékegyes tekintetében három lehetséges, a Duna–Tisza közét érintő hatást jelölt meg a szerző: késő antik–bizánci, germán és ázsiai. Balogh Csilla számos kérdést értékel újra ebben a részben, ilyen például a sarlók sírba helyezésének háttere. Ezt a kérdést korábban Somogyi Péter vizsgálta, aki szerint keleti (bolgár) eredetű jelenségről van szó, ami feltehetően a Kuvrat fiak vándorlásával került nyugatabbra, így a Kárpát-medencébe is.¹² E véleménnyel szemben Balogh Csilla a szokás germán hátterét emeli ki, hiszen mint munkaeszköz, mellékletként már a 6. században – igaz, elenyésző esetben – feltűnt a Kárpát-medence gepida és langobard sírjaiban. A fentebb említett három hatás kimutatása mellett a szerző leválasztotta az idegen eredetű tárgyakat és jelenségeket a helyben kialakult avar anyagi műveltség Duna–Tisza közén meglévő kora avar kori emlékegyeséből, így az első betelepülő népességről átfogó képet festett.

Balogh Csilla a temetkezési szokások és a tárgyi emlékegyes bemutatása során a két korszakra való felosztást használta, azonban az egyes szokáselemek változása, megszűnése, illetve újak felbukkanása alapján három nagy periódust különböztetett meg, melyeket hat további időrendi fázisra bontott. A három nagy periódusban (gyakorlatilag kora, közép és késő avar korban) olyan impulzusok érhetők tetten a területen, amelyek újdonságot vagy változást jeleznek a leletanyagban. A megszállás kezdeti időpontja egyelőre még meghatározatlan maradt, azonban tudjuk, hogy a kora avar korszakban indult temetők a stratégiaileg fontos pontoknál létesültek és ekkor kezdődött meg a Duna–Tisza közének benépesítése is. A köztes vagy közép avar kor időszakában egy keletről, újonnan bevándorló néppel számolhatunk, majd a késői periódus leletanyagát már egy nagyfokú egységesedés jellemzi.¹³

A szerző által elvégzett kutatás egy hiánypótló munka első lépése. A most megjelent mű közel két évtizednyi kutatómunka összefoglalása, hiszen a szerzőnek több tanulmánya és cikke született már a régió és a korszak temetkezési szokásairól és tárgyi leletanyagáról. Mivel egy mikrorégió kiválasztása és teljes körű vizsgálata időigényes, aprólékos munka, a róluk szóló összefoglalások is ritkák, jelzi ezt az is, hogy eddig mindössze a Tiszántúl és a Kisalföld hasonló jellegű feldolgozása készült el, amelyekkel a szerző saját megfigyeléseit is összevetette. A kötetben elemzéseit 88. kép, 5 ábra és 31. táblázat segíti, s a szerző nem csak az avar kori kutatás teljes szakirodalmát vonta be a vizsgálatba, hanem azon túlmenően (steppei, bolgár és bizánci, valamint meroving-, karoling-kori területek régészeti műveit is felhasználva) szélesebb körű háttérrel is összevetette az általa vizsgált régió kortárs emlékeit és régészeti jelenségeit. Az angol nyelvű összefoglalónak köszönhetően a munka a nemzetközi kutatásban is elérhetővé vált. A fejezetek értelmezését segítik a rövid összefoglalók az egyes fejezetek, alfejezetek előtt, valamint a gondosan összeválogatott képanyag és a rekonstrukciós rajzok is megkönnyítik a leírtak értelmezését az olvasó számára. Az informatív képcímek két nyelven jelennek meg, és a tudományos munkát segítik a táblákon megjelenő méretlécek, néhol azonban – főként a sírok esetében – az északjel hiánya problémát jelent. A régióban megjelenő temetkezési szokások és tárgyi emlékek előfordulását térképeken szemlélteti a szerző, ám nehézséget okoz, hogy a kép alatt nem találjuk a lelőhelyek felsorolását, hanem a kötet hátulján lévő táblázattal oldhatjuk fel a számkombinációt.

A közeljövőben várható a munkában is említett „folytatás” megjelenése is, azaz az előbbi feldolgozások alapját nyújtó temetőközlések korpuszának kiadását, amely minden bizonnyal újabb ünnepnapja lesz az avar korral foglalkozó kutatóknak.

¹² Somogyi Péter: A Kárpát-medencei sarlós temetkezési szokás eredete. *Archaeológiai Értesítő* 109 (1982), 191–200.

¹³ Balogh Csilla periodizációja: 1. fázis (?/600–620/625), 2. fázis (620/625–650/660), 3. fázis (650/660–670–675), 4. fázis (670/675–700/710), 5. fázis (710/720–730/750), 6. fázis (730/750–826).